

Conceptkerndoelen mens en maatschappij

Concept- kerndoelen

Mens en maatschappij

November 2024

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Dit is een uitgave van:

SLO, in opdracht van het ministerie van OCW

Aan deze conceptkerndoelen hebben meegewerkt:

Vanuit SLO: Matthijs Driebergen, Frederik Oorschot, Arjan Koek en Michiel Bart
Leden van het [kerndoelenteam](#) mens en maatschappij, bijgestaan door de [advieskring](#) en diverse experts.

Informatie

SLO
Postbus 502, 3800 AM Amersfoort
Telefoon (033) 4840 840
Internet: www.slo.nl
E-mail: info@slo.nl

AN:

1.8055.885

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Inleiding	6
Leeswijzer	10
Karakteristiek mens en maatschappij	12
Kenmerken van het leergebied mens en maatschappij	12
Samenhang binnen het leergebied	13
Samenhang met andere leergebieden	13
Kerdoelen	15
Overzicht domeinen en kerndoelen mens en maatschappij	15
Domein A Mens en maatschappelijke vraagstukken	16
Kerndoel 1 (po/so) / 1 (onderbouw v(s)o) Denkwijzen	16
Kerndoel 2 (po/so) / 2 (onderbouw v(s)o) Vraagstukken	18
Domein B Mens en ruimte	20
Kerndoel 3 (po/so) / 3 (onderbouw v(s)o) Wereldbeeld	20
Kerndoel 4 (po/so) / 4 (onderbouw v(s)o) De aarde als leefomgeving	22
Kerndoel 5 (onderbouw v(s)o) Ruimtelijke inrichting	24
Domein C Mens en tijd	25
Kerndoel 5 (po/so) / 6 (onderbouw v(s)o) Historische ontwikkelingen	25
Kerndoel 6 (po/so) / 7 (onderbouw v(s)o) Tijd	27
Kerndoel 7 (po/so) / 8 (onderbouw v(s)o) Doorwerking van het verleden	29
Domein D Mens en samenleving	31
Kerndoel 9 (onderbouw v(s)o) Samenleving	31
Kerndoel 10 (onderbouw v(s)o) Economische systemen	33
Kerndoel 8 (po/so) / 11 (onderbouw v(s)o) Economische keuzes	35
Kerndoel 9 (po/so) / 12 (onderbouw v(s)o) Invloed en macht	37
Kerndoel 10 (po/so) / 13 (onderbouw v(s)o) Diversiteit	39
Domein E Mens en omgeving	41
Kerndoel 11 (po/so) / 14 (onderbouw v(s)o) Omgeving van de school	41
Kerndoel 12 (po/so) / 15 (onderbouw v(s)o) Sociale omgeving	42
Kerndoel 13 (po/so) – Verkeer	43
Begrippenlijst mens en maatschappij	44

Voorwoord

De volgende stap op weg naar actuele kerndoelen!

Leerlingen hebben recht op goed onderwijs. Onderwijs dat hen helpt hun talenten te ontwikkelen. Wat moet je kennen, kunnen en ervaren om nu – en later als volwassene – actief mee te kunnen doen in de samenleving? Goed onderwijs vraagt om een doorlopend debat over wat waard is om te leren. De uitkomsten daarvan leggen we vast in het landelijk curriculum.

Het afgelopen jaar hebben vijf kerndoelenteams gewerkt aan conceptkerndoelen voor de leergebieden mens en natuur, mens en maatschappij, kunst en cultuur, bewegen en sport en de moderne vreemde talen.

Met trots presenteren we de conceptkerndoelen voor mens en maatschappij. Het is de volgende stap richting een actueel curriculum, want met deze oplevering liggen er nu voorstellen voor alle leergebieden. Zo bouwt SLO samen met de onderwijssector aan kerndoelen voor het primair onderwijs, de onderbouw voortgezet onderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs.

Voor de kwaliteit van het onderwijs is alleen meer nodig dan een landelijk curriculum. Kerndoelen zijn een belangrijk voorwaarde, maar geen garantie op goed onderwijs. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs vindt plaats in de school, waar leraren met kennis over doelen, de manier waarop ze ervoor zorgen dat de leerling leert, toetsing en leerlingen onderwijzen.

De oplevering van deze conceptkerndoelen markeert het eindpunt van de ontwikkelfase.

We nodigen je van harte uit om mee te denken in de komende fase waarin de conceptkerndoelen worden beproefd op de verwachte bruikbaarheid in de onderwijspraktijk. Met de opgehaalde feedback worden de conceptkerndoelen verder aangescherpt. Daarnaast heeft de Tweede Kamer gedebatteerd over het curriculum. Politieke besluitvorming naar aanleiding van dit debat kan ook invloed hebben op de definitieve kerndoelen die SLO voornemens is voor het einde van 2025 op te leveren.

Op dit moment willen we de leden van het kerndoelenteam, alle experts, de leden van de advieskring en alle andere mensen die feedback hebben gegeven,

hartelijk bedanken voor hun inzet en expertise. Alle kritische blikken hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van deze conceptkerndoelen.

Namens SLO,
Jindra Divis – voorzitter bestuur

Inleiding

In opdracht van het ministerie van OCW werkt SLO samen met de onderwijssector aan een nieuw en actueel curriculum. Voor het primair onderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs is dit vastgelegd in kerndoelen.

Op dit moment leveren we de conceptkerndoelen op van mens en natuur, mens en maatschappij, kunst en cultuur, bewegen en sport en de moderne vreemde talen op. Samen met de eerder opgeleverde conceptkerndoelen Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid liggen er nu voorstellen voor alle leergebieden. Zo ontstaat er zicht op wat het nieuwe curriculum inhoudt.

In deze oplevering vindt u de conceptkerndoelen mens en maatschappij.

Ontwikkelfase

In 14 maanden heeft een speciaal ingericht kerndoelenteam voorstellen uitgewerkt. Dit team bestond uit leraren po, vo en (v)so, vakexperts en curriculumexperts die onder leiding van een procesregisseur hebben gewerkt aan vijf tussenproducten. Een zorgvuldig samengesteld team en uitgewerkt proces met acht meerdaagse sessies en tussentijdse afstemmingsmomenten.

Het kerndoelenteam is gedurende deze periode bijgestaan door een advieskring. Deze door SLO samengestelde advieskring bestond uit vertegenwoordigers van (maatschappelijke) organisaties, zoals vakverenigingen, lerarenopleidingen, netwerken en voor de inhoud van het leergebied belangrijke maatschappelijke organisaties. De advieskring gaf tussentijds feedback op de producten en het eindresultaat.

Daarnaast zijn experts van het leergebied uitgenodigd om het kerndoelenteam te inspireren, inbreng te geven op een specifiek onderwerp of om feedback te geven. Deze experts zijn door het kerndoelenteam of SLO benaderd bij te dragen.

De toegankelijkheid van het onderwijs is belangrijk. Daarom is bij het ontwikkelen van de conceptkerndoelen zoveel mogelijk rekening gehouden met leerlingen die een visuele, auditieve/communicatieve of lichamelijke beperking hebben en met leerlingen met milde leerproblemen en/of gedragsproblemen. Een klankbordgroep met (praktijk)experts gaf het kerndoelen team feedback

over de herkenbaarheid van de voorstellen voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften.

Wettelijke opdracht

Kerdoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. De nieuwe generatie kerndoelen is concreter geformuleerd en omschreven in een doelzin met een uitwerking. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat iedere leerling in het po en in de onderbouw in het vo moet kennen, kunnen en hebben ervaren. De kerndoelen gelden eveneens voor alle leerlingen in het (v)so met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs.

Daarnaast zijn kerndoelen opgebouwd volgens een vaste structuur en zo ontwikkeld dat scholen ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en eigen keuzes voor accenten op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit.

Een ambitieus en betekenisvol curriculum

De totale set kerndoelen voor het funderend onderwijs heeft twee belangrijke kenmerken:

Een ambitieus curriculum

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs voor alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt vorm door naast aanbodsdoelen ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren. De lat ligt hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen.

Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De totale set kerndoelen weerspiegelt dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde kerndoelen bestaan uit kennis, vaardigheden en houdingen. Kennis over jezelf, de ander en de wereld. Deze kennis is cruciaal voor het verwerven van vaardigheden. Kennis en vaardigheden zijn in de kerndoelen zoveel mogelijk in samenhang beschreven, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden aan leerlingen.

De conceptkerndoelen zijn per leergebied voor twee sectoren ontwikkeld: een brede set voor het primair onderwijs (inclusief speciaal onderwijs) en een set voor de onderbouw voortgezet onderwijs (inclusief voortgezet speciaal onderwijs). Waar nodig heeft het kerndoelenteam een specificatie voor leerjaar 3 havo-vwo ontwikkeld. De voorstellen bevatten een zogenoemde doelzin en de uitwerking daarvan ('het gaat hierbij om'). Tot slot eindigt ieder kerndoel met

'te denken valt aan'. Dit is een illustratie hoe het kerndoel uitgewerkt kan worden in het schoolcurriculum, maar wordt niet vastgelegd in de wet.

We onderscheiden vier soorten kerndoelen:

- aanbodsdoelen, die beschrijven wat er van scholen wordt verwacht;
- beheersingsdoelen, die beschrijven wat leerlingen moeten kennen en kunnen;
- ervaringsdoelen, die beschrijven welke inspanning we van leerlingen verwachten;
- hybride doelen, die een combinatie zijn van beheersings- en ervaringsdoelen.

Samenhang met andere leergebieden

Eerder leverde SLO de conceptkerndoelen op voor de leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid. Vanwege het versterken van de basisvaardigheden kreeg SLO de opdracht om prioriteit te geven aan die leergebieden. Toch mag je deze leergebieden niet los zien van de vijf andere leergebieden. De kennis en vaardigheden van Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid, krijgen betekenis bij mens en natuur, mens en maatschappij, kunst en cultuur, bewegen en sport en moderne vreemde talen, en andersom. Door de betekenisvolle en kennisrijke teksten bij mens en maatschappij werkt een leerling ook aan zijn leesvaardigheid. Hetzelfde geldt voor mens en natuur. Aan burgerschap wordt gewerkt binnen alle andere leergebieden. Zo geldt voor ieder leergebied dat – met de juiste manier waarop de leraar ervoor zorgt dat de leerling leert – afzonderlijke leergebieden elkaar versterken.

Kerndoelen ook voor het (voortgezet) speciaal onderwijs

Voor leerlingen die zeer moeilijk leren of meervoudig beperkt zijn en uitstromen naar dagbesteding of arbeidsmarkt ontwikkelt SLO functionele kerndoelen. Deze functionele kerndoelen zijn gericht op zelfredzaamheid, praktische toepassing en een passende plek in de maatschappij.

Hoe nu verder?

Deze oplevering is tegelijkertijd het startpunt voor de volgende fase. Daarin worden de conceptkerndoelen beproefd op de verwachte bruikbaarheid in de onderwijspraktijk. Met de opgehaalde feedback worden de conceptkerndoelen verder aangescherpt. Daarnaast heeft de Tweede Kamer gedebatteerd over het curriculum. Politieke besluitvorming naar aanleiding van dit debat kan ook invloed hebben op de definitieve kerndoelen die SLO voornemens is voor het einde van 2025 op te leveren.

We verwachten de aangescherpte kerndoelen voor mens en natuur, mens en maatschappij, kunst en cultuur, bewegen en sport en moderne vreemde talen in 2025 op te leveren. Daarna start het ministerie van OCW het wetgevingstraject. Het ministerie besluit op welke manier en wanneer de kerndoelen landelijk worden ingevoerd.

De vertaling naar onderwijsaanbod

De implementatie van de kerndoelen zal aandacht vragen van scholen. Het kan bijvoorbeeld nodig zijn om leraren extra scholing te geven. Scholen hebben ook goede leerlijnen en ondersteunende materialen nodig. SLO gaat na de fase van beproeven aan de slag met deze leerlijnen. Deze worden niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel ondersteuning bij de vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum naar alle niveaus van het funderend onderwijs. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals.

Leeswijzer

Om de inhoud, formulering en gedachtegang achter de conceptkerndoelen goed te kunnen interpreteren, is het raadzaam om de inhoud van deze publicatie te lezen in de volgorde waarin het is ontwikkeld. Allereerst heeft het kerndoelenteam een visie op het leergebied geformuleerd. Deze is verwoord in de karakteristiek. Vervolgens wordt een geordend overzicht gegeven van alle domeinen en de inhouden van de kerndoelen. Daarna volgen alle conceptkerndoelen in een vaste volgorde.

Gebruikte terminologie

In de conceptkerndoelen worden begrippen en termen gebruikt die wellicht niet voor iedereen even herkenbaar zijn. Het zijn vakspecifieke begrippen, die bekend zijn in het leergebied en voorkomen in de landelijke kennisbases van de lerarenopleidingen. De inhouden en formuleringen sluiten eveneens aan bij internationale ontwikkelingen en benamingen. Voor de doorlopende leerlijn worden in het po, de vo onderbouw en de vo bovenbouw dezelfde begrippen gehanteerd. Dit kan ertoe leiden dat in de conceptkerndoelen termen worden geïntroduceerd die minder bekend zijn. Daarom zijn alle in de kerndoelen gebruikte begrippen opgenomen in een [begrippenlijst](#).

Status

De conceptkerndoelen hebben geen formele status en worden in de fase van beproeven in de onderwijspraktijk getoetst op bruikbaarheid. Daarna worden de ze nog bijgesteld. Alles in deze publicatie blijft 'concept' totdat formele besluitvorming heeft plaatsgevonden en de kerndoelen zijn opgenomen in wet- en regelgeving en gepubliceerd.

Conceptkerndoelen voor Oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW)

Het domein Oriëntatie op jezelf en de wereld (OJW) is vooral in het primair onderwijs een bekende term. Vanuit dat domein krijgen leerlingen les in onder andere aardrijkskunde, biologie en geschiedenis. Een belangrijk uitgangspunt van deze actualisatie was het verbeteren van de doorlopende leerlijn. Daarom is het domein OJW opgesplitst in meerdere leergebieden. Conceptkerndoelen met inhouden die in de huidige onderwijspraktijk bij OJW horen, komen voornamelijk terug in het leergebied mens en maatschappij en mens en natuur.

Conceptkerndoelen voor het schoolvak aardrijkskunde

Met de huidige indeling van kerndoelen in negen leergebieden is aardrijkskunde een schoolvak dat in twee leergebieden valt: mens en natuur en mens en maatschappij. Binnen beide leergebieden zijn conceptkerndoelen geformuleerd

die voor leraren aardrijkskunde relevant zijn. Het gaat om deze conceptkerndoelen:

- voor M&M in domein B Mens en ruimte: po kerndoel 3 en 4 / vo kerndoel 3 t/m 5. Daarnaast is er sprake van interne samenhang in de set, waardoor de andere domeinen ook van belang zijn vanuit het oogpunt van domein B.
- voor M&N in domein D Mens en ruimte: po kerndoel 10 en 11 / vo kerndoel 18 t/m 20. Daarnaast gelden de inhouden uit domein A voor alle domeinen, ook domein D.

Kijktips

Voor een helder begrip van het proces en de kern van het leergebied mens en maatschappij, kun je drie interessante video's bekijken.

- Jeroen Bron, programmamanager Kennisdeling & Ondersteuning SLO, legt uit wat de basis is van elk leergebied en wat nodig is om kerndoelen te formuleren. Bekijk [hier](#) het filmpje of scan de QR-code.
- Vervolgens neemt Jeroen Bron je mee in hoe de conceptkerndoelen zijn opgebouwd. Bekijk [hier](#) het filmpje of scan de QR-code.
- Matthijs Driebergen, curriculumexpert mens en maatschappij SLO, geeft een korte inleiding op de kern van het leergebied mens en maatschappij en de conceptkerndoelen. Bekijk [hier](#) het filmpje of scan de QR-code.

Meer informatie?

Wil je meer weten over de kerndoelen en hoe ze geactualiseerd zijn? Ga dan naar www.actualisatiekerndoelen.nl. De conceptkerndoelen van de vijf leergebieden zijn ook te vinden op www.opendata.slo.nl.

In september 2024 zijn de definitieve conceptkerndoelen Nederlands en rekenen en wiskunde opgeleverd. Het kerndoelenboekje van die leergebieden vind je hier:

In maart 2024 zijn de conceptkerndoelen burgerschap en digitale geletterdheid opgeleverd. Momenteel worden deze conceptkerndoelen beproefd in de onderwijspraktijk. We leveren de definitieve conceptkerndoelen in 2025 op. Het kerndoelenboekje van die leergebieden vind je hier:

Karakteristiek mens en maatschappij

Kenmerken van het leergebied mens en maatschappij

Het leergebied mens en maatschappij (MM) richt zich op mensen en groepen mensen, in relatie tot elkaar en hun omgeving. Het richt zich ook op de dingen die mensen doen en laten om het samenleven met elkaar mogelijk te maken – hier en op andere plaatsen, vroeger, nu en in de toekomst.

Beginpunt van MM vormen de verschillende aspecten van samenleven waarmee de leerling in aanraking komt. Hierbij spelen verwondering en fascinatie een belangrijke rol. Om de wereld beter te begrijpen, is het van belang dat leerlingen, passend bij hun mogelijkheden, leren andere perspectieven te herkennen en ermee om te gaan. Samenlevingen kunnen worden beschouwd als sociale systemen: ze zijn dynamisch en staan in verbinding met de buitenwereld. Vaak zijn ze divers vanwege een grote verscheidenheid aan mensen.

De inhouden van MM in het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs zijn gebaseerd op de vakken geschiedenis, aardrijkskunde en economie. Vanuit deze invalshoeken maken leerlingen, aan de hand van maatschappelijke vraagstukken, kennis met de complexiteit van de samenleving. De vakken zelf kennen verschillende stromingen, inzichten en theorieën, wat ook een diversiteit aan invalshoeken oplevert.

Doeldomeinen

MM kwalificeert leerlingen door ze kennis te laten maken met de geografische, historische en economische vakinhouden van het leergebied. Het leren van deze vakspecifieke kennis gaat hand in hand met het ontwikkelen van denkwijzen en werkwijzen waarmee leerlingen informatie kunnen onderzoeken. Dat leren gebeurt ook in de schoolomgeving. Daar komen leerlingen in contact met beroepen en organisaties, en komen ze in aanraking met maatschappelijke vraagstukken.

MM levert een bijdrage aan de socialisatie van leerlingen door hen bekend en vertrouwd te maken met zowel de eigen cultuur, tradities en praktijken als met andere culturen en samenlevingen. Het leergebied stimuleert leerlingen zo om hun eigen plek en positie in te nemen te midden van andere mensen. Daarbij besteedt MM aandacht aan de erkenning van deze anderen en hun perspectieven.

MM stimuleert persoonsvorming door leerlingen zelfstandig en kritisch te leren nadenken over zichzelf in relatie tot anderen en de wereld. In contact met anderen ontdekken leerlingen wie zij zijn als individu en als onderdeel van de

samenleving. Andere mensen en de samenleving houden als het ware continu een spiegel voor, waardoor leerlingen zichzelf beter leren kennen. Zij bouwen een breed palet aan kennis en vaardigheden op, waardoor zij eigen voorkeuren kunnen ontdekken en ontwikkelen, van mogelijke maatschappelijke betrokkenheid tot invulling van vrije tijd of beroep.

Samenhang binnen het leergebied

De horizontale samenhang van MM is zichtbaar in de ordening in vijf domeinen: Mens en maatschappelijke vraagstukken, Mens en ruimte, Mens en tijd, Mens en samenleving, en Mens en omgeving.

Het domein Mens en maatschappelijke vraagstukken formuleert de denkwijzen en werkwijzen die leerlingen nodig hebben om maatschappelijke vraagstukken en de vakinhouden van het leergebied te bestuderen en onderzoeken. Mens en ruimte bevat voornamelijk inhouden uit de geografie. Mens en tijd heeft betrekking op historische inhouden. Mens en samenleving bestaat uit economische vakinhouden samen met inhouden vanuit de vakgebieden maatschappijleer en levensbeschouwing. Mens en omgeving richt zich op de omgeving waarin de leerling leert. Dat is allereerst die van de school als een belangrijke bron van kennis en ervaring waar de invalshoeken van het leergebied samenkomen. Vervolgens is dat de sociale omgeving waarin de leerling zich ontwikkelt, en tot slot voor het primair onderwijs het verkeer waaraan de leerling leert deelnemen.

De verticale samenhang betreft de doorgaande leerlijn van po naar vo. In het po kijken leerlingen vanuit verschillende perspectieven naar de sociale en natuurlijke wereld in voor hen herkenbare contexten. Ze verruimen hun blik op de eigen leefomgeving en bouwen een beeld van wereld op door vragen te stellen en door informatie te verzamelen, begrijpen en beoordelen.

In het vo worden kennis en context inhoudelijk uitgebouwd en verdiept. Leerlingen leren een onderbouwde mening te vormen en kritisch te denken. Het abstractieniveau neemt toe, passend bij de ontwikkelfase van de leerling. Afsluiting van de onderbouw betekent voor een groot deel van de leerlingen eindonderwijs in MM. Met de verworven kennis en vaardigheden heeft de leerling een stevige basis om de wereld om zich heen te begrijpen en zich ertoe te verhouden. Leerlingen die een of meerdere MM-vakken kiezen in de bovenbouw, kunnen op deze basis voortbouwen.

Samenhang met andere leergebieden

MM en de andere leergebieden hangen op verschillende manieren met elkaar samen. MM biedt Nederlands en Nederlandse gebarentaal de wereldkennis die essentieel is voor het opbouwen van tekstbegrip. De inhoudrijke teksten die het leergebied kenmerken, vergroten de woordenschat en versterken de taalcompetentie. Omgekeerd leren leerlingen kennis uit MM in mondelinge en

schriftelijke taal in correct Nederlands te communiceren. Rekenen en wiskunde passen leerlingen binnen MM toe door cijfermatige informatie en gegevens uit tabellen en grafieken te interpreteren.

Burgerschap en MM vullen elkaar aan qua inhoud en benaderingswijzen. Terwijl burgerschap zich vooral richt op het Nederland van nu vanuit een handelingsgericht perspectief, bestudeert MM samenlevingen in tijd en ruimte vanuit diverse perspectieven en invalshoeken. Als deze twee leergebieden in samenhang worden aangeboden, ontstaan er mooie kansen voor betekenisvol onderwijs. Waar leerlingen bij MM leren over vraagstukken in de samenleving, leren zij met burgerschap over de invloed die zij kunnen uitoefenen om deze thema's onder de aandacht te brengen of aan te pakken.

Digitale geletterdheid en MM delen het terrein van informatievaardigheden en de wisselwerking tussen digitale technologie, digitale media, en mens en samenleving.

Mens en natuur (MN) en MM vullen elkaar aan en versterken elkaar. Beide leergebieden zijn samengesteld uit clusters van verwante vakken en onderzoeken de mens in diens sociale en natuurlijke omgeving. Leerinhouden uit aardrijkskunde hebben in beide leergebieden een plaats. Ook zijn er grote overeenkomsten tussen de denkwijzen van deze leergebieden. Zowel in MM als in MN leren leerlingen essentiële kennis, vaardigheden en attitudes aan om met complexe vraagstukken om te gaan.

Kunst en cultuur en MM raken aan elkaar op het gebied van cultuur en erfgoed. Moderne vreemde talen en MM, ten slotte, vinden elkaar in de kennis over andere landen en culturen, het bewustzijn van talige en culturele diversiteit, en het vermogen tot interculturele communicatie.

Kerdoelen

Overzicht domeinen en kerndoelen mens en maatschappij

Domein	Kerdoel po/so	Kerdoel onderbouw v(s)o
Mens en maatschappelijke vraagstukken	1. Denkwijzen	1. Denkwijzen
	2. Vraagstukken	2. Vraagstukken
Mens en ruimte	3. Wereldbeeld	3. Wereldbeeld
	4. De aarde als leefomgeving	4. De aarde als leefomgeving
		5. Ruimtelijke inrichting
Mens en tijd	5. Historische ontwikkelingen	6. Historische ontwikkelingen
	6. Tijd	7. Tijd
	7. Doorwerking van het verleden	8. Doorwerking van het verleden
Mens en samenleving		9. Samenleving
		10. Economische systemen
	8. Economische keuzes	11. Economische keuzes
	9. Invloed en macht	12. Invloed en macht
	10. Diversiteit	13. Diversiteit
Mens en omgeving	11. Omgeving van de school	14. Omgeving van de school
	12. Sociale omgeving	15. Sociale omgeving
	13. Verkeer	

Domein A Mens en maatschappelijke vraagstukken

Kerdoel 1 (po/so) / 1 (onderbouw v(s)o) Denkwijzen

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en benoemt waarden en belangen.	De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en weegt waarden en belangen.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • onderscheiden van overeenkomsten en verschillen, continuïteit en verandering, en oorzaken en gevolgen; • benoemen van de schaalniveaus waarop maatschappelijke verschijnselen zich voordoen; • onderscheiden van geografische, historische en economische invalshoeken; • benoemen welke waarden en belangen een rol spelen in de perspectieven van mensen en groepen; • redeneren over de samenleving in de toekomst. 	<ul style="list-style-type: none"> • onderscheiden van overeenkomsten en verschillen, continuïteit en verandering, oorzaken en gevolgen, actoren en structuren; • benoemen van specifieke contexten waarin en schaalniveaus waarop verschijnselen zich voordoen; • analyseren welke perspectieven van personen en groepen een rol spelen; • afwegen van waarden en belangen van mensen, groepen en instituties; • redeneren over toekomstige ontwikkelingen.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • het winkelaanbod vergelijken van een dorp en een stad en daarin overeenkomsten en verschillen aanwijzen; • perspectieven van leerlingen, ouders en leraren op het gebruik van digitale media onderscheiden; • bij een vraagstuk achterhalen welke invalshoeken een rol spelen en op welk schaalniveau het vraagstuk speelt: eigen regio, Nederland, Europa, wereld; • aan de hand van oude kaarten en foto's continuïteit en verandering in de omgeving van de school beschrijven en nadenken over toekomstige ontwikkelingen in de omgeving. 	<ul style="list-style-type: none"> • op schematische wijze ordenen van oorzaken en gevolgen of overeenkomsten en verschillen in een venndiagram, begrippenschema, diamant, hexagram of sudoku; • uiteenlopende uitspraken over maatschappelijke kwesties koppelen aan personen met verschillende perspectieven en aan verschillende invalshoeken: geografisch, historisch en economisch; • een kort verhaal schrijven vanuit een persoon in een andere tijd of op een andere plaats; • een verklaring geven waarom de overwinnaar van een oorlog of een conflict de geschiedenis schrijft of de grenzen op de kaart intekent;

	<ul style="list-style-type: none"> • toekomstige ontwikkelingen verkennen aan de hand van waarschijnlijke, mogelijke en wenselijke scenario's.
--	---

Aanvulling 3 h/v
Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • verkennen hoe kennis over maatschappelijke verschijnselen tot stand komt.
Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • inzichten verwoorden over de grenzen van het denken over en het waarnemen van maatschappelijke verschijnselen; • factchecken van de betrouwbaarheid van ooggetuigenverslagen uit heden en verleden, geografische kaarten en meetapparatuur, en statistische en economische modellen; • reflecteren op de vraag of het mogelijk is om tot betrouwbare kennis te komen.

Kerndoel 2 (po/so) / 2 (onderbouw v(s)o) Vraagstukken

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken.	De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • vraagstukken: duurzame ontwikkeling; historische herinnering; rechtvaardige verdeling; en participatie en inclusie; • beschrijven van het vraagstuk vanuit geografische, historische en economische invalshoeken en perspectieven van belanghebbenden; • onderbouwen van oplossingsrichtingen en benoemen van hun gevolgen voor de samenleving; • gebruiken van relevante bronnen: kaart- en beeldmateriaal, teksten, tabellen en grafieken; • presenteren van oplossingsrichtingen, met gebruik van vaktaal. 	<ul style="list-style-type: none"> • vraagstukken: duurzame ontwikkeling; historische representatie; rechtvaardige verdeling; en participatie en inclusie; • analyseren van het vraagstuk vanuit geografische, historische en economische invalshoeken en perspectieven van belanghebbenden; • onderbouwen van oplossingsrichtingen en beschrijven van hun sociale en ethische implicaties; • combineren van informatie uit verschillende relevante bronnen: kaart- en beeldmateriaal, teksten, tabellen en grafieken; • presenteren en waarderen van oplossingsrichtingen, met gebruik van vaktaal.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • een ontwerp maken op kaart voor de inrichting van een klimaatbestendig schoolplein met aandacht voor wateropslag en hittestress; • een herinneringsboek maken van betekenisvolle gebeurtenissen in een schooljaar; • modeshow ontwerpen en lopen met zelfgemaakte kleding van hergebruikte materialen die uiting geven aan culturele diversiteit; • in gesprek gaan met een wethouder over het ontwerpen van een veilige omgeving van de school, rekening houdend met verschillende belangen; 	<ul style="list-style-type: none"> • keuzes onderzoeken en belangen afwegen ten aanzien van de inrichting van de beperkte ruimte in de eigen omgeving; • perspectieven onderzoeken die een plaats zouden moeten krijgen in de herinnering aan het verleden; • machtsuitoefening en besluitvormingsprocessen beoordelen op basis van een onderbouwde visie op rechtvaardigheid; • scenario's ontwerpen om na te gaan hoe je respectvolle uitwisseling tussen groepen in een diverse samenleving zo goed mogelijk kunt stimuleren;

<ul style="list-style-type: none">• mogelijkheden verkennen om de toegang tot onderwijs voor kinderen wereldwijd te verbeteren.	<ul style="list-style-type: none">• debatteren, na bestudering van informatie uit verschillende relevante bronnen, over de vraag in hoeverre inkomens- en vermogensbelasting bijdragen aan een meer rechtvaardige verdeling.
---	--

Domein B Mens en ruimte

Kerdoel 3 (po/so) / 3 (onderbouw v(s)o) Wereldbeeld

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling analyseert de wereld met geografische bronnen en vanuit persoonlijk perspectief.	De leerling analyseert de wereld vanuit geografische kenmerken en reflecteert op betekenissen die mensen toekennen aan plaatsen.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• aanwijzen van de ligging van continenten, oceanen, gebergten, rivieren, landen en steden op topografische kaarten, gebruikmakend van globale plaatsaanduidingen;• onderscheiden van verschillende landschappen en geografische indelingen en grenzen met gebruik van topografische, overzichts- en thematische kaarten;• verbanden leggen tussen geografische kenmerken van gebieden en hun functies: wonen, voedselvoorziening, werk, infrastructuur en recreatie;• beschrijven bevolkings- en cultuurkenmerken van gebieden;• beschrijven hoe mensen persoonlijke betekenis geven aan plaatsen.	<ul style="list-style-type: none">• onderscheiden van ruimtelijke patronen, gebruikmakend van fysisch-geografische, sociaalgeografische en topografische kenmerken en van exacte plaatsaanduidingen;• vergelijken van demografische ontwikkelingen in natuurlijke bevolkingsgroei en migratie, verstedelijking en mobiliteit binnen en tussen gebieden;• beschrijven van de invloed van globalisering en migratie op culturen;• verklaren van ruimtelijke patronen die ontstaan door geopolitieke en economische ontwikkelingen: conflicten, internationale samenwerking, (de)globalisering;• verkennen van verschillende betekenissen die mensen toekennen aan plaatsen.

Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • foto's van landschappen, steden, gebouwen verbinden met vaktaal en kaarten van Nederland, Europa en de wereld; • de absolute en relatieve ligging van plaatsen beschrijven met behulp van globale plaatsaanduidingen en geografische taal, zoals kaartvakken, windrichtingen, halfronden; • inwoneraantal, bevolkingsspreiding, bevolkingsgroei, migratie, voorkomende talen of godsdiensten beschrijven op een van de schaalniveaus: eigen regio, Nederland, Europa, de wereld; • virtuele wandeling maken door vakantiebestemmingen, steden in andere landen; • opstel schrijven over de plaats waar je het liefst wilt zijn. 	<ul style="list-style-type: none"> • geodata en GIS-programma's inzetten om patronen zichtbaar te maken op kaarten; • historische en actuele oorzaken en gevolgen van ongelijke welvaartsontwikkeling binnen Nederland, Europa en de wereld analyseren; • de impact van de veranderende communicatie- en transportmiddelen op politieke, culturele, economische en demografische ontwikkelingen, gekoppeld aan fysisch-geografische ligging; • de relaties onderzoeken tussen dekolonisatie en de impact op de vorming van huidige landsgrenzen, conflicten en actuele welvaartsontwikkeling in de wereld; • verschillende perspectieven en kaartprojecties inzetten om je eigen geografische beeld te vergelijken met dat van anderen.

Kerndoel 4 (po/so) / 4 (onderbouw v(s)o) De aarde als leefomgeving

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling beschrijft hoe menselijk handelen en de natuurlijke omgeving elkaar beïnvloeden.	De leerling analyseert en evalueert de gevolgen van de wederzijdse beïnvloeding tussen menselijk handelen en de natuurlijke omgeving.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe mensen de natuurlijke omgeving inrichten voor wonen, voedselvoorziening, werk, infrastructuur en recreatie; • beschrijven hoe natuurlijke omstandigheden van invloed zijn op de inrichting van gebieden: water, bodem en klimaat; • beschrijven van maatregelen waarmee inwoners van Nederland nu en in de toekomst kunnen omgaan met de risico's van klimaatverandering; • beschrijven hoe het gebruik van natuurlijke grondstoffen leidt tot veranderingen in de natuur: productie, consumptie, afval en transport. 	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van de gevolgen die water- en grondstofwinning en productie van (consumptie)goederen hebben voor klimaat en leefomgeving; • analyseren van veranderingen in voedselproductie en de gevolgen hiervan voor de natuurlijke omgeving en leefomgeving van mensen; • verkennen van mitigerende en adaptieve maatregelen bij risico's van klimaatverandering; • innemen van verschillende perspectieven op de relatie tussen mens en natuurlijke omgeving; • evalueren van de mogelijkheden en beperkingen van verschillende regio's om met de gevolgen van klimaatverandering om te gaan.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • door veldwerk met een grootschalige kaart van de schoolomgeving natuurlijke en niet-natuurlijke elementen intekenen; • het lokale waterschap of waterleidingbedrijf bezoeken met aandacht voor waterveiligheid, drinkwater, afvalwater, wateroverschotten en -tekorten; • geo-ICT inzetten om klimaatverandering in beeld te brengen door te vergelijken met vroeger; 	<ul style="list-style-type: none"> • initiatief uit de eigen omgeving, school of nationale overheid evalueren ten aanzien van duurzame ontwikkeling; • Nederlandse of Europese keurmerken voor gezonde voeding en duurzaamheid bespreken/evalueren; • door veldwerk waterproblematieken in de eigen omgeving onderzoeken en oplossingen ontwikkelen; • duurzame alternatieven onderzoeken en presenteren in een kaart om je eigen omgeving van

<ul style="list-style-type: none">• de productieketen van een consumptiegoed presenteren, ondersteund door een kaart.	energie, voedsel en water te voorzien.
---	--

Kerdoel 5 (onderbouw v(s)o) Ruimtelijke inrichting

Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling stelt toekomstscenario's voor ruimtelijke inrichting van Nederland op en evalueert deze.
Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• beschrijven van claims op de in Nederland beschikbare ruimte voor wonen, landbouw, werk, infrastructuur, watermanagement en energie;• afwegen van de waarden en belangen van verschillende actoren bij de ruimtelijke inrichting;• opstellen van toekomstscenario's die recht doen aan zowel ruimtelijke claims als aan waarden en belangen van landelijke en stedelijke gebieden;• evalueren van gevolgen van keuzes ten aanzien van ruimtelijke ordening voor natuur, economie en samenleving.
Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none">• veldwerk opzetten met als resultaat een kaart met huidige en toekomstige claims op de ruimte in de omgeving van de school;• <i>serious games</i> inzetten om met scenario's voor ruimtelijke inrichting te leren werken;• een gebied vergelijken in de tijd en de invloed van menselijk handelen hierop analyseren met geo-ICT;• toekomstscenario's op kaarten van wetenschappelijke instellingen beoordelen op haalbaarheid.

Domein C Mens en tijd

Kerdoel 5 (po/so) / 6 (onderbouw v(s)o) Historische ontwikkelingen

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling beschrijft historische ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.	De leerling beschrijft historische ontwikkelingen en illustreert deze met gebeurtenissen, personen en voorwerpen.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de tijd van jagers en boeren: het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen; ontwikkelingen uit de tijd van de oude rijken: verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur, verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam; ontwikkelingen uit de tijd van standen en steden: ontstaan van een standensamenleving, groei van handelsnetwerken en opkomst van steden; ontwikkelingen uit de tijd van pakhuizen en plantages: de Nederlandse Opstand en het ontstaan van de Republiek, Europese expansie overzee en het ontstaan van mensenhandel tussen werelddelen, verstedelijking en culturele bloei in de Republiek, groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken; ontwikkelingen uit de tijd van burgers en stoommachines: industriële revolutie, streven naar vrijheid en gelijkheid en het ontstaan van een parlementaire democratie; ontwikkelingen uit de tijd van wereldoorlogen en mensenrechten: 	<ul style="list-style-type: none"> ontwikkelingen uit de prehistorie: ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen; ontwikkelingen uit de oudheid: ontstaan van wetenschappelijk denken en ideeën over burgerschap, verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur, verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam; ontwikkelingen uit de middeleeuwen: ontstaan van een standensamenleving, groei van handelsnetwerken en steden, begin van staatsvorming en centralisatie, nieuwe ideeën over de mens; ontwikkelingen uit de vroegmoderne tijd: de Nederlandse Opstand en het ontstaan van de Republiek, Europese expansie en mensenhandel tussen werelddelen, groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken, verstedelijking en culturele bloei in de Republiek, de Verlichting en het streven naar vrijheid en gelijkheid; ontwikkelingen uit de moderne tijd: industriële revolutie, opkomst van emancipatiebewegingen en ontstaan van parlementaire democratie, opkomst van nationalisme en modern imperialisme, opkomst en

<p>Tweede Wereldoorlog en Holocaust, dekolonisatie, verdergaande samenwerking rond wereldproblemen, groeiende welvaart en diversiteit, ontstaan van een informatiesamenleving.</p>	<p>toepassing van totalitaire ideologieën, ontstaan van totale oorlog en genocide, dekolonisatie, blokvorming en samenwerking rond wereldproblemen, groei van welvaart en diversiteit, ontstaan van een informatiesamenleving.</p>
<p>Te denken valt aan:</p>	<p>Te denken valt aan:</p>
<ul style="list-style-type: none"> • historische ontwikkelingen illustreren met gebeurtenissen, personen en voorwerpen uit de vensters van de Canon van Nederland en lokale of regionale canons; • aan de hand van een vertelplaat, kunstwerk, lied, vertelling of boek in gesprek gaan over een historische ontwikkeling of tijdvak; • verschillende leermiddelen zoals teksten, afbeeldingen, verhalen, voorwerpen, films of excursies gebruiken voor een genuanceerde historische beeldvorming; • boekpresentatie verzorgen over historisch jeugdboek passend bij een historische ontwikkeling; • erfgoed in de omgeving van de school verbinden met historische gebeurtenissen of ontwikkelingen. 	<ul style="list-style-type: none"> • met behulp van een kaart en legenda een historische ontwikkeling lokaliseren en visualiseren: verspreiding van godsdiensten, ontwikkelingen van oorlogen, (de)kolonisatie, verschuiven van landsgrenzen; • historische ontwikkelingen illustreren met voorbeelden uit de Canon van Nederland, lokale of regionale canons en Black Archives; • vanuit twee historische personages met verschillende perspectieven op een historische ontwikkeling of gebeurtenis een brief schrijven; • diverse soorten teksten over een historische ontwikkeling lezen en vergelijken: informatieve teksten, historische jeugdliteratuur of historische comics; • historische ontwikkelingen bespreken aan de hand van verhalen uit de wereldgeschiedenis.

Kerdoel 6 (po/so) / 7 (onderbouw v(s)o) Tijd

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling verkent historische gebeurtenissen met aangereikte bronnen en ordent deze in de tijd.	De leerling analyseert historische gebeurtenissen en ontwikkelingen met historische bronnen en ordent deze in de tijd.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • ordenen in de tijd met tijdsaanduidingen en een tijdlijn; • rekenen met tijd en tijdsduur; • benoemen van de maker van de bron en diens perspectief; • verbanden leggen tussen de informatie uit de bron en de historische gebeurtenis; • combineren van informatie tot een consistent verhaal over een historische gebeurtenis. 	<ul style="list-style-type: none"> • ordenen in de tijd met tijdsaanduidingen en een tijdlijn, en aanwijzen op een kaart; • beschrijven van ontstaan en herkomst van historische bronnen; • vergelijken van informatie uit verschillende bronnen; • redeneren over betrouwbaarheid en bruikbaarheid van de bron; • combineren van informatie uit en over verschillende bronnen tot een consistent verhaal over historische gebeurtenissen en ontwikkelingen.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • ouders of grootouders interviewen over overeenkomsten en verschillen in het dagelijks leven nu en in hun jeugd en met ondersteunend beeldmateriaal presenteren aan de klas; • historische voorwerpen uit meerdere tijdvakken verzamelen, bespreken en verbinden aan de tijdvakken, en deze chronologisch tentoonstellen; • tijdlijnen met gebruik van schaal maken waarmee leerlingen hun eigen leven, familiegeschiedenis, meerdere tijdvakken of de gehele geschiedenis visualiseren; • begrippen of afbeeldingen in de tijd ordenen of categoriseren op overeenkomsten, verschillen, oorzaken en gevolgen; • thema's door tijdvakken heen met elkaar vergelijken, zoals steden, vervoer, middelen van bestaan, 	<ul style="list-style-type: none"> • onderscheid maken tussen directe en indirecte oorzaken van een historische gebeurtenis; • historische gebeurtenissen en ontwikkelingen verbinden aan tijdvakken en periodes, en voor- en nadelen van verschillende periodisering benoemen; • educatieve simulaties waarin leerlingen worden uitgedaagd historische gebeurtenissen of voorbeelden te dateren en te ordenen op een tijdlijn; • op een tijdlijn lokale, nationale en internationale ontwikkelingen intekenen en redeneren over mogelijke verbanden tussen de verschillende niveaus.

ziekte, oorlogsvoering en bestuursvormen.	
---	--

Aanvulling 3 h/v**Het gaat hierbij om:**

- verklaren waarom het perspectief dat iemand inneemt van invloed is op diens keuze voor een specifieke periodisering: gebruik van jaartelling, tijdvakindeling en naamgeving.

Te denken valt aan:

- presentatie maken over de oorsprong van verschillende jaartellingen: Maya, islamitische, christelijke, boeddhistische, joodse, Chinese jaartelling.

Kerdoel 7 (po/so) / 8 (onderbouw v(s)o) Doorwerking van het verleden

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling benoemt hoe ontwikkelingen uit het verleden doorwerken in het heden en hoe mensen verschillende betekenissen geven aan het verleden.	De leerling beschrijft hoe ontwikkelingen uit het verleden doorwerken in het heden en hoe mensen verschillende betekenissen geven aan het verleden.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • benoemen hoe slavernijverleden, koloniale verhoudingen, Tweede Wereldoorlog, Holocaust en migratie doorwerken in het heden; • benoemen hoe de wording van het Koninkrijk der Nederlanden zichtbaar is in de vormgeving van de parlementaire democratie; • benoemen van verschillende betekenissen van erfgoed; • beschrijven hoe mensen verschillend kunnen denken over wat bewaard en wat herdacht moet worden; • redeneren over de invloed van het verleden op het eigen leven. 	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe slavernijverleden en koloniale verhoudingen, Tweede Wereldoorlog, Holocaust en migratie doorwerken in het heden; • beschrijven hoe de wording van het Koninkrijk der Nederlanden zichtbaar is in de vormgeving en werking van politieke en bestuurlijke instituties: constitutionele monarchie, parlementaire democratie en rechtsstaat; • vergelijken van betekenissen die mensen en groepen mensen toekennen aan het verleden en aan erfgoed; • redeneren over wat bewaard en wat herdacht moet worden vanuit verschillende perspectieven en invalshoeken; • redeneren over de invloed van het verleden op het eigen leven en de eigen geschiedenis.

<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de verschillende staatsvormen van Nederland vergelijken door de tijd heen door deze te koppelen aan personen uit het Huis van Oranje-Nassau; • een herdenkingsmonument in de schoolomgeving onderzoeken, bezoeken en dit mogelijk ook voor langere tijd onderhouden (adoptie); • een gastspreker uitnodigen die eigen ervaringen met slavernijverleden, migratie, oorlog, Holocaust, racisme, of discriminatie verbindt met historische ontwikkelingen of gebeurtenissen; • de aanleg van kanalen en sporen en de invloed op economische en stedelijke ontwikkeling in de eigen omgeving in kaart brengen; • aan de hand van vensters uit de Canon van Nederland relaties tussen verleden en heden onderzoeken. 	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een AR-rondleiding maken waarin het verleden wordt opgeroepen in het heden; • het inrichten van een museumzaal met historische objecten, personen of verhalen die voor de identiteit van de leerling belangrijk zijn; • onderzoeken van de redenen waarom personen of gebeurtenissen op straatnaamborden genoemd staan of waarom bepaalde naamgeving in de loop van de tijd omstreden is geworden; • op basis van de actualiteit de mechanismen analyseren achter racisme, discriminatie en uitsluiting zoals antisemitisme, moslimhaat, misogynie en genderdiscriminatie; • familieleden interviewen over migratie in de eigen familiegeschiedenis.
---	--

<p>Aanvulling 3 h/v</p>
<p>Het gaat hierbij om:</p>
<ul style="list-style-type: none"> • beargumenteren in hoeverre een direct verband kan worden gezien tussen historische ontwikkelingen en het heden.
<p>Te denken valt aan:</p>
<ul style="list-style-type: none"> • mogelijke oorzaken voor actuele maatschappelijke verschijnselen onderzoeken en waar mogelijk verbinden met historische ontwikkelingen of gebeurtenissen.

Domein D Mens en samenleving

Kerdoel 9 (onderbouw v(s)o) Samenleving

Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling beschrijft de samenleving als sociaal systeem en legt uit hoe de samenleving omgaat met kansen en bedreigingen.
Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• beschrijven hoe verschillen tussen opvattingen en waarden de samenleving zowel kunnen versterken als verzwakken;• beschrijven hoe tegengestelde belangen en een ongelijke verdeling van middelen en mogelijkheden kunnen leiden tot spanning en conflict;• beschrijven hoe samenwerking tussen individuen, groepen en instituties de samenleving in stand kan houden;• beschrijven hoe overheden op lokaal, provinciaal, nationaal en internationaal niveau gericht zijn op het in stand houden van de samenleving.
Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none">• onderzoek doen hoe demografische ontwikkelingen en globalisering zoals vergrijzing, migratie, geboorteoerschotten, epidemieën of mondiale crises kansen en bedreigingen vormen voor samenlevingen;• fotoreportage maken waarin naar voren komt hoe het herdenken van belangrijke gebeurtenissen uit het verleden de samenleving versterkt of juist verzwakt;• discussie voeren over de vraag in hoeverre het onderwijs helpt om eventuele spanningen en conflicten in de samenleving te voorkomen;

- documentaire kijken of maken over een conflict- of oorlogssituatie en bespreken aan de hand van een analyse van opvattingen, waarden, belangen en middelen;
- voorbeelden bespreken van projecten waarin mensen constructief met elkaar samenwerken.

Kerdoel 10 (onderbouw v(s)o) Economische systemen

Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling beschrijft hoe de Nederlandse economie vorm krijgt door interactie tussen huishoudens, overheden, financiële instellingen en organisaties.
Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• beschrijven van de verschillende sectoren en hun bijdrage aan de Nederlandse economie;• vergelijken van markten en marktvormen;• beschrijven hoe organisatievormen, wet- en regelgeving en contracten de Nederlandse economie reguleren;• beschrijven van de invloed van internationale handel, de Europese Unie en internationale samenwerking op de Nederlandse economie;• beschrijven hoe fiscale maatregelen, wet- en regelgeving en publieke voorzieningen invloed hebben op huishoudens en bedrijven.
Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none">• in kaart brengen hoe de arbeidsmarkt gevormd wordt door wet- en regelgeving, marktwerking en internationale samenwerking;• sollicitatieprocessen en onderhandelingsgesprekken over contracten en cao's nabootsen;• bij een bezoek aan de Nederlandsche Bank in gesprek gaan over functie en beleid;• discussiëren over de eerlijkheid en rechtmatigheid van overheidsbeleid ten aanzien van het herverdelen van inkomen en vermogen in Nederland;• met behulp van berekeningen en grafieken in kaart brengen wat de

bijdrage van elke sector is aan de Nederlandse economie.

Aanvulling 3 h/v

Het gaat hierbij om:

- gebruiken van modellen om onderdelen van en processen binnen de Nederlandse economie te verklaren.

Te denken valt aan:

- de waarde en de beperkingen van modellen als het marktmodel en de Lorenz-curve bediscussiëren.

Kerndoel 8 (po/so) /11 (onderbouw v(s)o) Economische keuzes

<p>Doelzin po/so:</p> <p>De leerling verkent economische keuzes die mensen maken en gevolgen hiervan.</p>	<p>Doelzin onderbouw v(s)o:</p> <p>De leerling analyseert economische keuzes en mogelijke gevolgen hiervan.</p>
<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • verkennen hoe mensen met werk en inkomen in hun levensonderhoud voorzien; • verkennen hoe samenwerking invloed heeft op welzijn en welvaart; • verkennen hoe keuzes worden beïnvloed door mogelijkheden, beperkte middelen en door anderen; • verkennen van keuzes en financiële gevolgen ten aanzien van inkomen, uitgaven, sparen, schulden en financiële risico's in de eigen leefomgeving; • beschrijven van mogelijke gevolgen van consumptie voor jezelf, voor anderen en voor de natuurlijke omgeving. 	<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • analyseren hoe keuzes ten aanzien van levensonderhoud, samenwerking en welvaart worden beïnvloed door beperkte middelen, rationele en niet-rationele factoren; • beschrijven hoe economische keuzes voortkomen uit afwegingen tussen individueel en algemeen belang; • inzicht tonen in financiële gevolgen en risico's van keuzes ten aanzien van inkomen, uitgaven, vermogen en schulden binnen huishoudens; • beschrijven hoe verschillende vormen van samenwerking invloed hebben op welzijn en welvaart; • beschrijven van de gevolgen van consumptie en productie voor de samenleving en de natuurlijke omgeving, hier en nu, op andere plaatsen en in de toekomst.
<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • producten zoals chocolade of kleding vergelijken op prijs, kwaliteit, herkomst, sociale en ecologische impact; • klassenuitje organiseren en daarbij rekening houden met budget, taakverdeling en samenwerking; • gesprekken voeren over hoe binnen verschillende gezinnen omgegaan wordt met zakgeld, verleidingen, schulden, sparen en het uitgeven van geld; • onderzoek doen naar welke samenwerkingsverbanden, zoals goede doelen, sportverenigingen, religieuze organisaties en 	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • in gesprek gaan over de invloed van het bedrijfsleven, de publieke sector of maatschappelijk middenveld op persoonlijke keuzes; • een gastles rondom armoede en schulden en de wisselwerking met problemen die daaromheen spelen; • in kaart brengen van verzekeringen, inkomen, schulden, vermogen en financiële risico's in verschillende situaties; • met behulp van berekeningen in kaart brengen van de voor- en nadelen van de aanschaf van een elektrische auto, daarbij rekening

wijkverenigingen, een rol spelen in het dagelijkse leven en hoe deze zijn georganiseerd.	<p>houdend met overheidsbeleid, uitstoot, kosten en inflatie;</p> <ul style="list-style-type: none"> • in kaart brengen van de sociale impact en de milieu-impact van de Nederlandse consumptie van textiel.
--	---

Aanvulling 3 h/v

Het gaat hierbij om:

- inventariseren van financiële feiten van een onderneming en verwerken tot financiële overzichten om onderbouwde keuzes te kunnen maken.

Te denken valt aan:

- een businessplan maken voor een eigen onderneming met aandacht voor marketing, begroting, risico's, taakverdeling en samenwerking.

Kerndoel 9 (po/so) / 12 (onderbouw v(s)o) Invloed en macht

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling beschrijft hoe macht en invloed in de samenleving zichtbaar zijn.	De leerling toont inzicht in de werking en de gevolgen van macht en invloed in de samenleving.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe macht binnen verschillende staatsvormen wordt uitgeoefend; • beschrijven waarover overheden op lokaal, provinciaal en nationaal niveau besluiten nemen; • beschrijven hoe justitie en politie uitvoering geven aan rechtspraak en handhaving; • beschrijven van de invloed van (sociale) media en bedrijven op meningen en gedrag van mensen; • beschrijven hoe mensen elkaar beïnvloeden. 	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren hoe macht binnen verschillende staatsvormen wordt uitgeoefend en welke invloed burgers uitoefenen op besluitvorming; • uitleggen dat overheden op lokaal, provinciaal, nationaal en internationaal niveau besluiten nemen, uitvoeren en toezicht houden; • analyseren van de invloed van bedrijven, media en sociale media op de meningen en het gedrag van mensen; • beschrijven van de invloed van culturele waarden en rolpatronen op het gedrag van mensen; • beschrijven hoe macht kan leiden tot onderdrukking van mensen en groepen en hoe mensen en groepen zich hiertegen kunnen verzetten.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • manieren vergelijken waarop macht wordt uitgeoefend binnen monarchieën, republieken, dictaturen en democratieën; • aan de hand van vensters uit de Canon van Nederland de politieke geschiedenis van Nederland illustreren; • een bezoek brengen aan een lokale overheidsinstelling en in gesprek gaan over inspraak en besluitvorming; • de invloed van reclamespotjes van bedrijven op het gedrag van mensen onderzoeken; 	<ul style="list-style-type: none"> • documentaire maken over de vraag op welke manieren personen, organisaties, bedrijven of landen invloed uitoefenen; • verkiezingen voor en door leerlingen organiseren in verkiezingstijd; • een bezoek brengen aan de Tweede Kamer en deelnemen aan educatieve simulaties; • debat voeren over de invloed van sociale media, reclame, nudging en influencers op het dagelijks leven; • gastles over hoe de grondwet en mensenrechten burgers beschermen tegen misbruik van macht door overheden.

<ul style="list-style-type: none">• in gesprek gaan over de invloed van sociale media en influencers op het dagelijks leven en de keuzes van leerlingen.	
--	--

Kerndoel 10 (po/so) / 13 (onderbouw v(s)o) Diversiteit

<p>Doelzin po/so:</p> <p>De leerling beschrijft hoe mensen in de diverse samenleving omgaan met verschillen.</p>	<p>Doelzin onderbouw v(s)o:</p> <p>De leerling toont inzicht in hoe mensen omgaan met diversiteit in de samenleving.</p>
<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • benoemen van overeenkomsten en verschillen tussen mensen in hoe ze eruitzien, wat ze kunnen, wat ze denken en van wie ze houden; • beschrijven hoe waarden, normen en gebruiken tussen mensen van elkaar kunnen verschillen; • beschrijven van waarden, normen en gebruiken binnen religieuze en levensbeschouwelijke stromingen: jodendom, christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme; • beschrijven hoe mensen andere mensen kunnen uitsluiten door stereotypering, vooroordelen, racisme en discriminatie; • benoemen hoe mensen inclusie vormgeven. 	<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • benoemen van overeenkomsten en verschillen tussen mensen en groepen op het gebied van lichamelijke en cognitieve mogelijkheden, sociaaleconomische status, etniciteit, cultuur, politieke oriëntatie, religie en levensbeschouwing, taal, gender en seksuele oriëntatie; • beschrijven van verschillen in culturele waarden; • beschrijven hoe tolerantie mogelijkheden biedt om met diversiteit om te gaan; • beschrijven hoe processen van stereotypering, vooroordelen, racisme en discriminatie leiden tot uitsluiting van mensen en groepen mensen; • beschrijven hoe mensen inclusie vormgeven.
<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • in gesprek gaan over persoonlijke verhalen over verschillen in waarden, normen en gebruiken in tijd en ruimte; • een schoolkalender samenstellen waarin een representatieve selectie van feesten uit verschillende culturele en levensbeschouwelijke tradities is opgenomen; • in de omgeving van de school verschillende gebedshuizen bezoeken en hun inrichting vergelijken; • verschillende culturen in beeld brengen aan de hand van foto's en relateren aan herkomstgebied. 	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • een schoolkalender samenstellen op basis van een representatieve selectie van feesten uit verschillende culturele en levensbeschouwelijke tradities; • het ontstaan van religieuze tolerantie verbinden met vervolgingen en godsdienstoorlogen in Europa; • sociale projecten in de omgeving van de school organiseren of daaraan deelnemen; • activiteiten organiseren om te ervaren hoe het is om een beperking te hebben;

	<ul style="list-style-type: none">• met een lhbtqia+-gastdocent in gesprek gaan over discriminatie en vooroordelen over seksuele diversiteit.
--	---

Domein E Mens en omgeving

Kerdoel 11 (po/so) / 14 (onderbouw v(s)o) Omgeving van de school

Doelzin po/so:	Doelzin onderbouw v(s)o:
De leerling verkent de omgeving van de school vanuit geografische, historische, economische en sociale invalshoeken.	De leerling verkent en analyseert de omgeving van de school vanuit geografische, historische, economische en sociale invalshoeken.
Het gaat hierbij om:	Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none"> • karteren van het ruimtegebruik; • benoemen van verbanden tussen lokale geschiedenis en erfgoed; • verkennen van economische activiteiten; • beschrijven hoe diversiteit en inclusie zichtbaar zijn; • verkennen hoe digitale technologie en digitale middelen de omgeving van de school beïnvloeden. 	<ul style="list-style-type: none"> • karteren van het ruimtegebruik; • benoemen van verbanden tussen lokale geschiedenis en erfgoed; • verkennen van economische activiteiten; • beschrijven hoe diversiteit en inclusie zichtbaar zijn; • verkennen hoe digitale technologie en digitale middelen de omgeving van de school beïnvloeden.
Te denken valt aan:	Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none"> • veranderingen in de omgeving onderzoeken aan de hand van kaarten en beeldmateriaal, zoals door foto's van vroeger te vergelijken met de huidige situatie; • de betekenis van erfgoed ervaren door het bezoeken van musea en monumenten; • aan regionale feesten, feestdagen en herdenkingen deelnemen; • ontmoetingen verzorgen met lokale organisaties, historische verenigingen, bedrijven, archieven, sportverenigingen of bewoners van zorginstellingen; • onderzoeken hoe <i>augmented reality</i> en <i>virtual reality</i> de omgeving van de school kunnen vergroten en veranderen. 	<ul style="list-style-type: none"> • verschillende perspectieven op het in stand houden van monumenten onderzoeken en daar betekenis aan geven; • aan lokale tradities of cultuuruitingen deelnemen en daarvan de herkomst onderzoeken; • de eigen omgeving onderzoeken op toekomstbestendigheid van klimatologische veranderingen; • aan lokale organisaties, verenigingen, bedrijven, sportverenigingen en zorginstellingen een bezoek brengen; • de unieke kenmerken van de omgeving onderzoeken en visualiseren, bijvoorbeeld door middel van een vlog, promofilm, krant, flyer, poster of mindmap.

Kerndoel 12 (po/so) / 15 (onderbouw v(s)o) Sociale omgeving

<p>Doelzin po/so:</p> <p>De school draagt bij aan de sociale en emotionele ontwikkeling van leerlingen en bevordert respectvolle omgang met anderen.</p>	<p>Doelzin onderbouw v(s)o:</p> <p>De school draagt bij aan de sociale en emotionele ontwikkeling van leerlingen en bevordert respectvolle omgang met anderen.</p>
<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • aandacht schenken aan emoties en het omgaan met emoties; • bespreekbaar maken van wensen, grenzen, mogelijkheden en beperkingen; • stimuleren van veilige sociale omgang, samenwerking en conflicthantering; • aandacht schenken aan relationele en seksuele ontwikkeling; • stimuleren van respectvolle omgang met seksualiteit en seksuele diversiteit. 	<p>Het gaat hierbij om:</p> <ul style="list-style-type: none"> • aandacht schenken aan emoties en het omgaan met emoties; • bespreekbaar maken van wensen, grenzen, mogelijkheden en beperkingen; • stimuleren van veilige sociale omgang, samenwerking en conflicthantering; • aandacht schenken aan relationele en seksuele ontwikkeling; • stimuleren van respectvolle omgang met seksualiteit en seksuele diversiteit.
<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • emoties herkennen, dramatiseren en naspelen in een rollenspel; • klassenregels en -afspraken opstellen over veiligheid en respectvolle omgang in de groep; • verhalen en lees- of prentenboeken aanbieden over sociale, emotionele, relationele en seksuele ontwikkeling; • fotopresentatie maken over vriendschap, verliefdheid en liefde, met aandacht voor seksuele en genderdiversiteit; • kringgesprek voeren over online veiligheid (ongewenste sexting, het – onbedoeld – tegenkomen van naaktbeelden) en over online én offline respectvol met elkaar omgaan. 	<p>Te denken valt aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> • tijdens de mentorles aandacht besteden aan positieve omgangsvormen, online en offline; • groepswerkvormen inzetten waarbij leerlingen oefenen met respectvol omgaan met elkaar; • rollenspellen en dramalessen over omgaan met emoties, groepsdruk, in- en uitsluiting, grenzen aangeven enz.; • seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik bespreken, en bespreken waar leerlingen hulp kunnen krijgen; • in samenhang vormgeven van complete en structurele relationele en seksuele ontwikkeling.

Kerdoel 13 (po/so) – Verkeer

Doelzin po/so:
De leerling neemt op veilige en verantwoorde wijze deel aan het verkeer.
Het gaat hierbij om:
<ul style="list-style-type: none">• benoemen en toepassen van de verkeersregels die gelden voor voetgangers, fietsers en passagiers;• kiezen van veilige routes en vermijden van gevaarlijke situaties;• veilig handelen in verkeerssituaties in de omgeving van de school;• rekening houden met andere verkeersdeelnemers en maken van veilige keuzes.
Te denken valt aan:
<ul style="list-style-type: none">• praktische vaardigheden oefenen zoals oversteken, met een fiets op- en afstappen en remmen, omkijken en hand uitsteken;• klassengesprek voeren over veilig verkeersgedrag en bijpassende verstandige keuzes;• het uitstippelen, bespreken, lopen en fietsen van een route in de omgeving van school;• veilige routes kiezen op (online) kaarten;• kwartetspel met verkeersborden maken en spelen.

Begrippenlijst mens en maatschappij

Begrip	Toelichting
Actoren	Individueen, groepen of organisaties die een rol spelen bij besluitvorming en hierop invloed hebben.
Cultuur	Alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die zij vanuit hun individuele en het collectieve geheugen daaraan geven. Cultuur is een dynamisch geheel aan gebruiken en uitdrukkingsvormen.
Culturele waarden, normen en gebruiken	Het geheel van verschillende talen, tradities, normen, waarden, gebruiken, religies, levensbeschouwingen en etnische achtergronden.
Diversiteit	Verscheidenheid; onze maatschappij kenmerkt zich onder andere door het samenleven van mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Erfgoed	Materiële en immateriële nalatenschap uit het verleden waar waarde aan toegekend wordt.
Ethische oordeelsvorming	Het nemen van beslissingen of het vormen van oordelen op basis van ethische principes en waarden. Het omvat het analyseren van een situatie, het herkennen van verschillende perspectieven en dilemma's die er een rol in spelen, en het afwegen van verschillende morele overwegingen om tot een weloverwogen oordeel te komen.
Financiële redzaamheid	De mate waarin iemand in staat is te zorgen voor zijn eigen geldzaken.
Historische ontwikkelingen	Verschijselen en gebeurtenissen uit de geschiedenis die zich over een langere periode uitstrekken.
Invalshoeken	Manieren van kijken naar een verschijnsel of ontwikkeling vanuit een vakdiscipline.
Invloed	Het vermogen om veranderingen teweeg te brengen, beslissingen te beïnvloeden of het gedrag van anderen te sturen.
Leefomgeving	De sociale en natuurlijke omgeving waarin de mens zich bevindt en handelt.

Maatschappelijke vraagstukken	<p>Complexe kwesties en uitdagingen binnen de samenleving waarbinnen altijd (conflicterende) waarden en belangen spelen.</p> <p>Deze vraagstukken hebben, meestal, meerdere oplossingsrichtingen en lenen zich bij uitstek voor bestudering vanuit meerdere invalshoeken.</p>
Macht	<p>Het mandaat om besluiten te nemen en uit te voeren. Staatsrechtelijk betreft het de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren en/of te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt.</p>
Multiperspectiviteit	<p>Het vermogen om vanuit meerdere perspectieven en invalshoeken maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen te onderzoeken.</p>
Periodisering	<p>Een manier waarop tijd ingedeeld wordt. Of: de naamgeving van periodes of tijdvakken.</p>
Perspectieven	<p>Een manier van waarnemen die zorgt voor samenhang tussen kennis, vaardigheden en houdingen, en die een denkrichting geeft om de wereld te verkennen vanuit mensen en groepen mensen.</p>
Samenlevingen	<p>Een groep mensen die samenleven en interacties aangaan, waarbij ze sociale structuren, culturele waarden en instituties delen en vormgeven.</p>
Schaalniveau	<p>Lokaal-regionaal-nationaal-mondiaal</p> <p>Eigen regio – Koninkrijk der Nederlanden – Europa – wereld.</p>
Sociaal systeem	<p>Een groep individuen die met elkaar in interactie staan en die met elkaar een bijdrage leveren aan het in stand houden van het systeem.</p>
Staatsvormen	<p>Verschillende manieren waarop een land bestuurd kan worden.</p>
Stereotypering	<p>Het generaliseren van bepaalde eigenschappen, gedragingen of kenmerken aan een hele groep mensen, gebaseerd op vooroordelen of simplistische overtuigingen. Het is een vorm van denken waarbij individuen worden beoordeeld op basis van de veronderstelde eigenschappen van de groep waartoe ze behoren, in plaats van op basis van hun individuele kenmerken. Stereotypen kunnen gebaseerd zijn op factoren zoals ras, geslacht, leeftijd, nationaliteit, religie of sociale klasse.</p>
Welvaart	<p>De mate waarin in behoeften van mensen wordt voorzien, meestal op nationaal niveau bekeken.</p>

Welzijn

De mate waarin iemand zich lichamelijk, geestelijk en sociaal goed voelt.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

company/slo
SLO.nl